

СЕМАНТИЧНА ОСНОВА ЛЕКСИЧНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ

У статті розглянуто основні типи лексичної експресивності: інгерентна (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, конотативна) та адгерентна (функціонально-семантична, функціонально-стилістична). На основі виділених типів лексичної експресивності здійснено розмежування мовної (семантичної) експресивності і мовленнєвої (функціональної), виявлено чотири класи експресивних лексичних одиниць: 1) експресиви з узуальними первинними значеннями; 2) експресиви з узуальними похідними значеннями; 3) експресиви з оказіональними (контекстуальними) значеннями; 4) слова зі стилістично зумовленим експресивним забарвленням. Встановлено роль і співвідношення денотації та конотації у структурі лексичного значення експресивного слова.

Ключові слова: лексична експресивність, інгерентна експресивність, адгерентна експресивність, денотативний макрокомпонент, конотативний макрокомпонент, образний макрокомпонент, експресія.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасна лінгвістика розглядає лексичну експресивність як обов'язковий і важливий складник системи виражально-зображальних (образних) засобів мови й мовлення. Лексичні експресиви виконують функцію посередника між денотативним світом (об'єктивною реальністю) і внутрішнім світом людини, гамою її почуттєвих станів, інтенцій; між мовою і мисленням [2, с. 106]. У зв'язку з цим сучасне мовознавство прагне глибше розкрити сутність категорії експресивності, проникнути в її природу, поглибити дослідження різнорівневих експресивних засобів у контексті національної культури, виявити і схарактеризувати процеси активізації та шляхи поповнення лексичного експресивного фонду. Лексичні експресиви увиразнюють комунікативні акти, відбивають живу мовну стихію, становлять згустки емоцій, оцінок, енергії, руху, динаміки; їх часто характеризують як вияви національної самобутності. Простежено чіткий антропоцентричний підхід до вивчення експресивної лексики, що передбачає апеляцію до таких проблем, як «мова в людині» і «людина в мові». Антропоцентрична лінгвістика акцентує на комунікативній ролі мови, функціональних можливостях її одиниць, зв'язках із ментальністю народу, виявленні в мові та мовленні найрізноманітніших інтенцій суб'єкта мовлення, проявів суб'єктивних чинників, що продукуються й існують у зв'язку з такою прагматично орієнтованою і загальною категорією, як експресивність. Вона реалізується в низці субкатегорій, має свої механізми, способи і засоби «суб'єктивного увиразнення мови», «сприяє деавтоматизації висловлювання, привертає увагу до відтінків думки, емоційних оцінок сказаного [17, с. 175].

Експресивність проникає у всі сфери життєдіяльності людини. Взаємодіючи з раціональним, логічним, нейтральним, експресивно марковані лексичні одиниці вносять в усталені стандарти і штампи елементи нових виражальних засобів, у яких домінують почуттєві стани, емоції поєднуються з глибиною думок, ірреальне, виразне, внутрішнє зі світом денотатів, національною реальністю, адже «те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається» [11, с. 187].

Експресивний фонд української мови надзвичайно багатий і різноманітний, його елементи функціонують на різних рівнях мовної системи і становлять сукупність семантико-стилістичних ознак мовних одиниць, які належать до засобів суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення [7, с. 591]. Водночас активно виявляючись на рівні мови і мовлення, лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовців, пов'язане із суб'єктивним осмисленням та оцінюванням фрагментів національної картини світу, виконують лексичні одиниці та їхні лексико-семантичні варіанти, належні до лексико-семантичного рівня мовної системи.

Закономірно склалося так, що експресивно нейтральну лексику української мови (як загальноживану, так і термінологічну) вивчали значно активніше (праці І. К. Білодіда, А. А. Бурячка, В. С. Ващенко, В. О. Винника, І. С. Головащука, Л. Л. Гумецької, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, М. А. Жовтобрюха, В. Т. Коломієць, В. І. Кононенка, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, О. С. Мельничука, О. Г. Муромцевої, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, Т. І. Панько, М. М. Пилинського, Л. М. Полюги, В. М. Русанівського, Л. О. Симоненко, Н. М. Сологуб, Л. Г. Скрипник, О. О. Тараненка та ін. учених), ніж експресивну лексику, яка тривалий час не була об'єктом спеціального мовознавчого висвітлення. Такий стан вивчення української експресивної лексики зумовлений такими причинами: 1) нейтральній лексиці традиційно відводять провідну роль у комунікативних актах; 2) експресивну лексику послідовно зараховують до периферійної, маложиваної і додаткової в комунікативних процесах. Проте досить плідно цей шар лексики досліджували у зв'язку з комплексним вивченням експресивних засобів української мови (праці С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненка, В. А. Чабаненка, А. К. Мойсієнка, Г. М. Вокальчук, Л. В. Кравець, С. П. Бирик, Н. О. Мех, С. К. Богдан, Г. М. Сюті, О. Г. Тодор та інших дослідників). У працях згадуваних мовознавців основи мовної та мовленнєвої експресії проаналізовано на базі зібраного великого різноманітного фактичного матеріалу, ці студії слугують надійним підґрунтям для спеціального аналізу проблем лексичної експресивності. Водночас сучасні українські періодичні видання, зокрема «Культура слова», традиційно містять багато цікавих і ґрунтовних розвідок про різноманітні експресивні одиниці, аналіз яких здійснено загалом зі стилістичного погляду.

Експресивну лексику як особливе і специфічне явище української літературної мови принагідно досліджували із соціолінгвістичного (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, Л. О. Ставицька, О. Г. Тодор та ін.), лексикологічного (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, Г. М. Сагач та ін.), національно-культурологічного (С. Я. Єрмоленко, І. В. Кононенко, В. В. Жайворонко, А. К. Мойсієнко та ін.), стилістичного (В. С. Калашник, В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька та ін.) поглядів. Найменш дослідженою виявилася семантика українського експресивного слова, тобто ономасіологічний та семасіологічний аспекти, вивчення яких передбачає з'ясування комплексу взаємопов'язаних семантичних проблем.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Враховуючи всюдипроникність експресивності, яка «дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності» людини [12, с. 167], значимість експресивної лексики в мовній системі слід визначати, орієнтуючись на конкретну функціонально-стильову підсистему. Такий підхід виявить небажаність її в офіційно-діловому стилі, поміркованість, зваженість й умотивованість під час залучення до наукового мовлення з метою поживлення академічного, «сухого» викладу та індивідуалізації мови вченого і важливість, доцільність, функціональну значимість для розмовного мовлення (як літературного, так і діалектного), а також публіцистичних та художніх жанрів, для яких експресивність – визначальна риса, «логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності», що може досягатися як окремими різнорівневими засобами, їх градаційними можливостями (якісними та кількісними), так і засобами, належними до сфери поезики [10, с. 26]. Експресивна лексика в поєднанні з системою засобів інших рівнів виступає домінантою вияву експресивної функції мови, забезпечує створення образних та емоційно виразних текстів [4, с. 56].

Одиниці основного лексичного фонду, належні до нейтральної (неекспресивної) лексики, можуть вільно вживатися за будь-яких умов, без будь-яких застережень і обмежень. Нейтральні лексеми традиційно виконують номінативну функцію, підлягають класифікації на основі денотативно-сигніфікативного макрокомпонента значення і тільки у спеціально організованих контекстах можуть змінювати свій статус, ставати експресивно маркованими, а отже, і протиставлятися нейтральним одиницям. Така експресивність адгерентна, тобто зумовлена контекстом. Набути адгерентної експресивності може практично будь-яка одиниця лексичної системи. Проте в українській мові є порівняно незначна група лексем, експресивність яких не залежить від умов функціонування, зв'язків з іншими мовними одиницями, контекстами тощо. Такі лексеми є системно-експресивними, а їхня експресивність – інгерентною, внутрішньою.

Семантику експресивного слова можна досліджувати у двох основних аспектах – ономасіологічному та семасіологічному. Перший спрямований на розгляд експресивності з боку денотата (референта),

тобто мовного позначення певного поняття, визначення різних способів його мовної маніфестації. Другий мислиться як аспект лексичної семантики, що передбачає вивчення експресивності з боку знака, тобто семантичних особливостей експресивних найменувань, реалізації експресивного значення в мовленні, його функціональних можливостей. Отже, ономасіологічний підхід протиставляється семасіологічному за напрямом дослідження: від об'єкта чи явища до думки про них і до позначення їх засобами мови [7, с. 345].

Послідовний і повний аналіз особливостей значення експресивного слова можливий за умови поєднання обох аспектів. Самобутність семантики експресивного слова розкривають через вивчення особливостей і характеру сигніфіката, що лежить в основі значення, а також його зв'язок із відповідним денотатом / референтом; аналіз найменування передбачає встановлення відмінностей у наявних кількох номінантах одного референта, а це можливе через зіставлення їхніх значень (семасіологічний аспект).

Експресивність слова в ономасіологічному аспекті пов'язана з актом номінації, який включає чотири основні компоненти: 1) номінатор (суб'єкт, який дає ім'я); 2) номінант (ім'я); 3) номінат (об'єкт, який одержує ім'я); 4) слухач (і умови спілкування). Кожен із названих параметрів може бути об'єктом типологічної характеристики [20, с. 241–242]. Якщо значення експресивного слова аналізувати з двох поглядів (ономасіологічного і семасіологічного), то, крім згадуваних типологічних параметрів, слід враховувати функцію експресивних номінантів, способи експресивної номінації, ієрархічні співвідношення між компонентами (семами) експресивного значення та механізми лексичної експресивності. Поняття експресивної номінації необхідно розглядати в широкому аспекті, із залученням до її сфери всього того, що доступне для пізнання і відображення людською свідомістю. Це можуть бути особи, предмети, якості, дії, процеси, стани тощо, оскільки «говорячи про будь-що, людина мимохить говорить і про себе» [17, с. 715].

Функціональна значущість експресивної лексики зумовлена експресивною функцією мови, яка виявляється практично в будь-якому мовленнєвому акті поряд із комунікативною [7, с. 564–565]. Виокремлену експресивну функцію традиційно вважають лінгвісти базовою для мови-системи (поряд з комунікативною) й у зв'язках із такими функціями, як естетична та поетична. На їхню думку, експресивна функція належить не тільки мовній системі (як і комунікативна), а й окремій лексичній одиниці, як, наприклад, номінативна. Експресивна функція будь-якого мовного знака існує правомірно з іншими як самостійне структурне утворення.

У працях більшості вітчизняних і зарубіжних лінгвістів експресивну функцію пов'язано зі сферою емоційно-психічної діяльності людини й кваліфіковано як властивість мови та мовлення виражати емоції, почуття, афективні стани тощо (С. Я. Єрмоленко, Ю. О. Карпенко, А. К. Мойсієнко,

С. П. Бибик, О. С. Ахманова, В. І. Шаховський). Досить часто експресивну функцію ототожнюють з емотивною [9, с. 38], не в усіх роботах обґрунтовано природу і сутність експресивної функції, її належність до функцій мови чи мовних одиниць. Оскільки будь-яка функція мови має у своєму розпорядженні певну систему мовних засобів свого вираження, то й експресивна не є винятком. Експресивну лексику можна кваліфікувати як безпосередній засіб репрезентації експресивної функції мови. Орієнтація експресивної лексики не на позначення нових, не названих раніше денотатів, а на оцінювання, фіксацію їх незвичайності, виразності, специфічності зумовила відсунення на периферію власне номінативної функції і надання пріоритетів експресивній номінації, часто вкрай несподіваній, раптовій, ситуативно зумовленій, індивідуальній. Отже, номінативна функція для експресивів менш характерна, оскільки відношення між експресивним номінантом і номінатом принципово відрізняються від їхніх нейтральних відповідників. Якщо нейтральні номінанти функціонують для того, щоб виділити й зафіксувати (назвати, позначити) певний клас предметів, ознак, дій, станів тощо, то експресивні лексеми насамперед виявляють і передають особливість конкретного референта, його своєрідність, незвичайність, виразність, нерегулярність, специфічність або навіть аномальність на тлі однотипних із ним. Отже, слова із системною експресивністю, окрім номінативної, виконують ще й свою, особливу – експресивну функцію. Експресиви покликані фіксувати певні явища (за умови їхньої незвичайності, специфічності чи аномальності) або передавати гаму почуттєвих інтенцій суб'єкта мовлення, наприклад: *білоручка, балагур, бородань, крутько, талалай, семидільник, донжуанство, спесивий, базікати, чимчикувати; перен. ягідка, маківка, ангел, кадр, перець, жук, п'явка, шакал* та ін. (про людину).

Виділена експресивна функція лексичних одиниць не може вступати в субординаційні відношення з номінативною та іншими функціями, оскільки їхня ієрархічна система не передбачає поділу на важливіші, пріоритетніші, соціально значущі, «вищі» і другорядні, неважливі, «нижчі». Будь-яка функція взаємодіє з іншими, вони доповнюють одна одну. Важливість кожної з них буває різною в конкретних комунікативних актах, що зумовлюється низкою як мовних, так і позамовних чинників, зважаючи на те, що «не тільки мова малює ескіз світу, ... але й життя дає ключ до розуміння багатьох явищ мови і мовлення» [1, с. 5].

Отже, експресивне слово поєднує дві важливі функції – експресивну і номінативну, проте остання суттєво видозмінена у зв'язку з різним ступенем номінативності експресивних лексем і їхніми специфічними рисами (порівняймо експресиви *галушник, новоспечений, обрєпіжити і мана, шалений, шугати*). Три останні вживаються для позначення досить широкого, практично необмеженого кола денотатів і мають дифузну семантику з виразним домінуванням негативнооцінних значеннєвих планів. Виконуючи одночасно дві функції, експресивне слово пов'язане з

денотатом / сигніфікатом, з одного боку, і широким спектром модальних, оцінних, емотивних інтенцій мовця, які становлять конотативну частину його семантики, з іншого. Наприклад, семантика експресива *зух* поєднує денотативний макрокомпонент («особа») і конотативний, репрезентований енантіосемічними складниками: «завзята», «молодець», «хват» – позитивна оцінка + «пройда», «хитра», «пролазлива» (особа) – негативна оцінка [13, III, с. 735].

Серед експресивних номінацій виокремлюємо мовні (системні) і мовленнєві (функціональні). Їх розрізнення зумовлене характером номіната, який може бути співвіднесеним із сигніфікатом (узагальненим поняттям) і референтом (конкретним одиничним об'єктом). У процесі експресивної номінації межі позначуваних референтів дуже розширюються: один і той же номінант може співвідноситись із кількома номінатами, що зумовлює асиметрію плану змісту і плану вираження експресивної лексичної одиниці. Порівняймо: одне позначальне і низка позначуваних (*відьма* – 1) неохайна, 2) зла, 3) стара, 4) підступна, 5) сварлива, 6) негарна, 7) красива, 8) розумна тощо особа). І навпаки – одне позначуване і кілька позначальних (*нерозумний* – *дурень*, *йолоп*, *бовдур*, *бевз*, *баран*, *довбня*, *телепень*, *голотес*, *голотяп*, *осел*, *балда*, *пеньок*, *тугодум* тощо). Експресив *відьма* може замінити будь-який зі згадуваних предикатів, його експресивне значення усвідомлюють мовці крізь призму негативних (значно рідше – позитивних) емотивно-оцінних сем на тлі нейтралізації денотативних компонентів: «нечиста сила», «чаклунка» тощо. На рівні мовлення підвищується роль номінатора. Останній абсолютно свідомо добирає ознаки, на основі яких буде здійснюватися експресивна номінація. Через номінант він передає і свої емотивно-оцінні висновки про номіната (референта). У мові всі повнозначні слова вважають референтними.

У мовних експресивних номінацій зв'язки між номінантом і номінатом стійкі, експресивні системні номінації не завжди мотивуються, наприклад: *мастак*, *дженджик*, *шкапа*, *марудний*, *очманілий*, *піжити*, *потякати*, *соловити*, *циндрити*. Номінант як одиниця мови має інваріантне (узагальнене) значення, яке реалізується в мовленні у вигляді своїх окремих варіантів. Наприклад, інваріантне значення номінанта *барахло* – «старі, непотрібні речі домашнього вжитку; мотлох» у мовленні (тексті) реалізується в численних семантичних варіантах, кількість яких практично безкінечна, що ілюструє неабияку потужність семантичного потенціалу експресивного слова. Номінатор добирає лексичні засоби для найадекватнішого позначення номіната, кодуєчи в ньому свої суб'єктивні висновки. Адресат здійснює декодування повідомленого номінатором, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про почуттєві інтенції, емоційний стан суб'єкта мовлення, що семантично сформовано в експресивному потенціалі значеннєвого плану лексеми. Декодування можливе за умови достатніх фонових знань про окремі фрагменти

національної картини світу, властиві певному народові, певній культурі як етнічно самобутні явища. На особливу увагу заслуговують позитивні та негативні емотивно-оцінні характеристики особи за допомогою зооморфізмів та ботаморфізмів у різних мовах. Уживання слів-предикатів такого зразка характеризується історичною та національно-культурною зумовленістю і проектується на специфічно-національне сприйняття їхньої семантики, об'єктивованої крізь призму народної свідомості.

Традиційно категорію експресивності розглядають як сукупний продукт, створюваний низкою «суб'єктивно орієнтованих і емоційно забарвлених» реакцій суб'єкта мовлення [20, с. 6]; як «властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови» [17, с. 175].

Визнаючи доцільність і важливість чотирьох основних аспектів дослідження категорії експресивності (семантичного, прагматичного, стилістичного та функціонального), усвідомлюючи складність точного й чіткого її наукового витлумачення, фундаментом експресивності конкретної лексичної одиниці вважаємо складники її семантичної структури – макрокомпоненти, які слугують стимулами й маркерами високої почуттєвої напруги комунікантів. Семантика експресивного слова мислиться як модель, у складі якої виділяють макрокомпоненти, компоненти та мікрокомпоненти.

Серед авторів різних концепцій вербалізації категорії експресивності немає єдності в поглядах на кількісний та якісний склад макрокомпонентів, що формують семантичну структуру експресивної лексичної одиниці. В. М. Телія виділяє шість макрокомпонентів – граматичний, денотативний, оцінний, мотиваційний, емотивний і стилістичний [16, с. 40–41], Н. О. Лук'янова – два (денотативно-сигніфікативний і конотативний) [9, с. 76], В. І. Шаховський – три (логіко-предметний, емотивний і функціонально-стилістичний) [19, с. 21].

Граматичний і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти належать до обов'язкових для семантичної структури будь-якого повнозначного слова (номінативного знака), вони становлять систему взаємопов'язаних компонентів (сем) – категорійних, лексико-граматичних та власне лексичних. Усі інші макрокомпоненти мають статус периферійних і факультативних. Проте в семантичній структурі конкретної лексичної одиниці ця ієрархія може порушуватися. За таких умов необлігаторні макрокомпоненти актуалізуються, виходять на перший план і займають позицію ядра семми. У процесі аналізу семантики експресивного слова важливо визначити роль і місце кожного макрокомпонента як джерела і основи окремого типу лексичної експресивності.

Хоч експресивність завжди пов'язують із суб'єктивними інтенціями мовця, все ж вона може базуватися і на денотативно-сигніфікативних

ознаках об'єктів, що слугують своєрідними стимулами для виникнення й актуалізації емотивно-оцінних висновків мовця.

Денотативний макрокомпонент у семантиці експресивного слова може займати як позицію ядра, так і периферії. Перший його статус забезпечують позамовні чинники – специфічність, нетиповість безпосереднього денотата чи одиничного референта (у мовленні). У зв'язку із цим особлива позиція належить семам «інтенсивність» та «параметричність», які входять до денотації та конотації і виступають маркерами експресивності лексичних одиниць. У природі закономірно існують аномальні явища (наприклад, дуже маленькі чи дуже великі і т. п. предмети, різні зразки надмірності, дуже високі / низькі ступені якості, інтенсифіковані / екстенсифіковані ознаки, дії тощо), які не відповідають певному соціально зумовленому стандарту, еталону, стереотипу, певній нормі. Такі предмети, ознаки, дії зазвичай викликають емоційно-оцінну реакцію мовців, звертають на себе увагу у зв'язку зі своєю не типовістю, винятковістю, незвичністю. Відповідно саме тому вони потребують і адекватного своїй сутності вербального вираження – особливого імені, семантика якого включала б, окрім категорійних та лексико-граматичних компонентів, і такі експресивні семи, як «інтенсивність» та «параметричність», що традиційно характеризують предмет думки (референт) як *дуже* (*надзвичайно, абсолютно, надто, вкрай, сильно, зовсім, цілком, інтенсивно, з максимальним напруженням* тощо) – гарний / поганий, (великий / малий, високий / низький, довгий / короткий, важкий / легкий, жвавий (швидкий) / повільний, голосний / тихий, сильний / кволий тощо), вказують на його кількісні показники (багато / мало) та ін. Названі семантичні компоненти виступають позамовними чинниками експресивності і стимулами емотивно-оцінних реакцій суб'єкта мовлення. У зв'язку з цим експресивність окремої групи лексичних одиниць української мови є результатом виразності і нетиповості («експресивності») конкретних класів денотатів. Таку експресивність можна кваліфікувати як денотативно-конотативну, оскільки джерелом її виникнення є специфічний денотат. Так, експресивність слова *халупа* зумовлена його денотативно-сигніфікативним змістом, який сигналізує про особливості житлової будівлі та її специфічні ознаки: «невелика», «убога», «злиденна» чи «занедбана» тощо.

До лексем з денотативно-конотативним типом експресивності належать і національно-самобутні слова-символи, які позначають особливі (а тому й експресивні) денотати. Національно-культурна специфіка значень різних типів слів зумовлена їх ментальним статусом, національною своєрідністю, що йде від особливостей денотата, який належить до етноунікальних явищ, а тому не може не викликати високої почуттєвої напруги, гами позитивних емоцій. Етнокультурний символ-номінант позначає ті явища, які мають національно-специфічний словниковий код і належать до знаків національної культури. За такої

умови не лише лексеми такого зразка, а й мову загалом слід кваліфікувати як «творчий продукт її носія, тобто етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури» [5, с. 8]. Наприклад, лексема *калина*, крім сем, зафіксованих у тлумачному словнику («кущова рослина родини жимолостевих», «білі квіти», «червоні гіркі ягоди»), містить семи національного змісту, які ще не зафіксовані у словниках, – «рідна земля, край, Вітчизна, Україна»; «українська душа (гордість, краса, надія, берегиня)». Вийшовши далеко за межі фольклорних образів, лексема *калина* стала невід'ємною частиною всього етнокультурного простору, символом національної самобутності. Такі слова-фольклоризми, як *євшан-зілля*, *мальви*, *червона рута*, *рута-м'ята*, *любисток*, *чорнобривці*, *барвінок*, *тополя*, *верба*, *явір*, *ясен*, *дуб*, *вишня*; *сокіл*, *орел*, *голуб (голубка)*, *ластівка*, *лебідь*, *соловей* тощо відбивають (називають, позначають) не просто окремі фрагменти реального світу, елементи довкілля, а явища, осмислені через призму національно-культурного досвіду. Згадувані експресиви фіксують насамперед національно-самобутній досвід сприйняття названих (як і багатьох інших) реалій, їх зв'язки через народнопоетичну семантику з «лірично-пісенними ситуаціями» [3, с. 47].

Джерелом денотативно-конотативної, переважно піднесено-благоговійної, експресивності постає специфіка денотативного макрокомпонента значень лексем із конфесійною семантикою. Це реальні конфесійні предмети, явища, процеси, дії, які слугують стимулами високої почуттєвої напруги комунікантів: *Біблія*, *Євангеліє*, *Коран*, *Псалтир*, *Молитвослов*, *Часослов*, *ікона*, *Великдень*, *Апостол* (церковна книга), *благодать* (дари Божі), *благовістити* (дзвоном сповіщати про початок церковної служби), *храм*, *вітвар*, *жертвник* тощо. У картині релігійного світу існують і такі поняття, денотати яких не репрезентовані матеріально вираженими і сприйнятими істотами або предметами, як, наприклад, *Бог*, *Господь*, *Ісус Христос*, *Божя Матір*, *Святий Дух*, *Син Божий* тощо.

Денотативно-конотативний тип експресивності характерний і для міфолексики: *мавка*, *русалка*, *потерчата*, *водяник*, *перелесник*, *мара*, *баба-яга*, *чорт*. Отже, перший тип експресивності – це властивість денотата (практично будь-якої позамовної реалії, що осмислюється соціумом як незвичайна, самобутня, виняткова, специфічна) викликати позитивні/негативні реакції мовця, стимулювати його емоційно-оцінні висновки. Емотивний компонент лексичної одиниці з денотативно-конотативним типом експресивності в плані діяльності належить до вторинних. Нетиповий денотат створює передумови для емоційного сприйняття фрагментів довкілля. За такої умови експресивність лексичної одиниці локалізується одночасно в денотативному та конотативному макрокомпонентах і відображає людський досвід порівнювати, зіставляти денотати одного класу як щодо ціннісних, так і кількісно-якісних вимірів, параметричних характеристик та інтенсивності дій, процесів,

високого/низького ступеня вияву якісних ознак. Наприклад: дуже мала на зріст людина – *карлик, хрущ, шпінгалет*; дуже горда людина – *гордяк, гордій, задавака*; дуже гарний – *прекрасний, чудовий, чарівний, казковий, картина*; бігти (побігти) дуже швидко – *летіти, гайнути, махнути, дременути, чкурнути*. Експресивний потенціал інтенсивно-параметричного компонента виявляється за рахунок ненормативних (із погляду соціуму) сем, які можуть виступати єдиними складниками денотативного макрокомпонента семантики слова.

В українській мові активно функціонує група прикметників та дієслів із денотативно-конотативним типом експресивності. У прикметниках-експресивах позицію ядерної семи займає «надмірність», «високий ступінь вияву ознаки» (*неймовірний* (біль), *люксусове* (надзвичайно розкішне життя), *страшенна* (спека), *скажена* (швидкість), *собачий* (холод, голод)) або параметричний компонент (сема «розмір»), наявність якого дозволяє не тільки виділити лексико-семантичну групу «параметричні прикметники», а й у парадигматичному ряді *великий* – *величезний* друге слово кваліфікувати як таке, що має «більшу експресивність» порівняно з першим [8, с. 147]: *гігантський* (великих розмірів – споруда, винятковий силою або значенням – завдання), *безкінечний, неосяжний, неозорий* (простір), *грандіозний* (успіх), *колосальне* (значення). Група дієслів-експресивів може вживатися на позначення дії, що протікає дуже швидко, інтенсивно, азартно, темпераментно: *дути, жарити, репіжити, різати, смалити, шкварити* тощо.

Денотативно-конотативний тип лексичної експресивності репрезентований як словами з експресивним значенням (*басило* (дуже гучний бас), *викапаний* (дуже схожий), *солоній* (дуже неуважний), *чистун* (винятково охайний), *шкапа* (дуже худий кінь), *репетувати* (сильно кричати), *смалити* (інтенсивно стріляти), *уперіщити* (сильно вдарити), так і експресивним співзначенням (*вихор* (надзвичайно швидка людина), *вишкварка* (надто гаряча в поведінці людина), *бездонний* (дуже глибокий), *тичка* (дуже висока людина), *роздиратися* (дуже голосно кричати), *легіон* (надзвичайно велика кількість). У словниках експресиви-денотативи тлумачаться за допомогою ремарок на зразок «дуже...», «про дуже...».

Другий тип лексичної експресивності репрезентований словами, у яких експресивність зумовлена емоційно-експресивною оцінкою як виявом ставлення до позначуваного відповідною лексичною одиницею. Вона входить до конотативного макрокомпонента у вигляді таких сем, як «емотивність» та «оцінність» і відображає якнайактивнішу участь людського чинника в моделюванні, структуруванні та інтерпретації фрагментів картини світу. Семантика експресивів-конотативів також поєднує денотативний і конотативний макрокомпоненти, проте основне навантаження лягає на конотацію, яка передає емоційне ставлення суб'єкта кваліфікації до об'єкта оцінювання: *сонечко, квіточка, ягідка, зіронька, зайчик, котик, гастролер, пішак, змія, холера* – про людину. Лексеми з

конотативним типом експресивності передусім сигналізують про суб'єктивне позитивне/негативне ставлення мовця до предмета оцінювання. До експресивів-конотативів належать усі «ласкаві», лайливі та оцінні слова, які характеризують особу, предмети, явища, якості, дії. В основі емоційного оцінювання лежать не логічні (раціональні) висновки, а емоції, почуття, інтенції суб'єкта мовлення.

Складниками конотації виступають позитивнооцінні (меліоративні) і негативнооцінні (пейоративні) семи. Перші передають ласку, замилювання, схвалення, захоплення, а другі – грубість, несхвалення, зневагу, презирство тощо. Емотивно-оцінна (конотативна) семантика доповнює збіднену денотативну, ускладнюючи її суб'єктивними чинниками, амплітуда яких перебуває у межах «суб'єкт мовлення – адресат». У межах експресивної лексики вирізняються слова з демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами суб'єктивної оцінки і частково десемантизованими денотативними макрокомпонентами, оскільки основна функція лексем такого типу – передавати емоційні реакції номінатора на предмети мовлення. У зв'язку з тим, що в царині лексичної експресивності українська мова має особливо розвинену систему творення зменшено-пестливих лексичних одиниць [14, с. 200], видається доцільним виділення в їх складі двох окремих груп. Лексеми з демінутивно-меліоративними суфіксами можна класифікувати з урахуванням згаданих вище двох типів експресивності. Так, у семантиці слів *дитяточко, донечка, синочок, матінка, матуся, татусь, татуньо* та ін. емотивний компонент – це наслідок позитивної психічної реакції мовця на рідну і близьку людину. Стимулом такої інтимно-ласкавої реакції, високої почуттєвої напруги виступає сам денотат. У словах же *зимонька, водиченька, річенька, суботонька, хвилиночка, новісінький, справжнісінький, старесенький, спаточки* та ін. – експресивність конотативна, бо вона йде від номінатора, суб'єкта мовлення.

Отже, конотативний тип лексичної експресивності, що передбачає незвичайність, нетиповість, нетрадиційність номінації абсолютно звичайного і типового денотата, може «йти» як від «узагальненої» особи, так і конкретного номінатора. В обох випадках лексеми є носіями інгерентної експресивності, вони входять до складу системних (загальнономовних) експресивів.

Індивідуально-авторські неологізми та індивідуально-авторські вживання слів пов'язані з такими феноменами, як внутрішня форма та мотивованість лексичної одиниці, що виступають об'єднувальними центрами ономаціологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації. Основу індивідуально-авторських номінацій становить творча фантазія митця, яка створює суб'єктивні образи об'єктивних фрагментів картини світу. Експресивна номінація – це завжди вияв авторської оригінальності, оскільки «взаємодія об'єктивних і суб'єктивних

факторів у розвитку семантики слова розпочинається з індивідуального...» [12, с. 60]. Лексична експресивність третього типу має оказіональний характер, вона притаманна передусім лексемам у межах художніх та публіцистичних текстів і зумовлена прагненням письменника (публіциста) вплинути на почуття, викликати високу почуттєву напругу в читача (слухача). Індивідуально-авторські новотвори і слововживання розглядають в аспекті функціонально-семантичної експресивності, їхня функціональна значимість у художньому та публіцистичному мовленні зумовлена не номінативною функцією, а експресивно-поетичною та експресивно-естетичною, які підпорядковані власне експресивній.

Денотативно-конотативний, конотативний та функціонально-семантичний типи експресивності належать до явищ семантичних і становлять внутрішню (змістову) властивість лексичної одиниці, її специфічне, особливе значення (пряме або переносне), яке у вигляді окремих компонентів (сем) може входити або до денотативного і конотативного макрокомпонентів одночасно (наприклад, експресиви з основним інтенсивним компонентом – *шкандибати, дибуляти, плентатися, чвалати, тюпати, шпарити; духопелити, дубасити, періщити*), або тільки до конотативного (наприклад, експресиви-емотиви типу *ягідка, змія* (про людину), або становити образний макрокомпонент (наприклад, експресиви-образи, що є результатом творчої фантазії художника слова – *«трафаретні роси», «розстрілювати сумніви», «погрозами зацвісти»* (В. Симоненко), *«собори душ», «квіти людяності», «літо смагляве», «дуелі духу», «жорна оточення», «змії егоїзму»* (Олесь Гончар).

Отже, у художньому мовленні паралельно функціонують експресиви трьох видів: 1) у яких почуття-ставлення, оцінки мовця (особи чи соціуму) узуально закріплені у їх первинному (прямому, основному) значенні (*бевзь, ледацюга, лобур, мацапура, фіфа* – інгерентна експресивність); 2) у яких інтенції особи (соціуму) локалізовані тільки в похідних значеннях (метафоричних лексико-семантичних варіантах) як самостійна узуальна сема, що виявляється безпосередньо в мовленні, в контексті в низці алосем: *зірка* (видатна, прославлена людина), *ангел* (красива, добра, лагідна), *мімоза* (вразлива, недоторкана), *шишка* (поважна, впливова), *опудало* (незграбна, вайлувата, негарна), *звір* (люта, жорстока) – інгерентна експресивність, оскільки вона знайшла своє відображення у словниках, закріплена узуально в мовній системі як лексико-семантичний варіант багатозначного слова; 3) у яких почуття-ставлення, оцінки суб'єкта мовлення не закріплені у жодному з лексико-семантичних варіантів лексеми, бо вони зумовлені образними семами, асоціаціями, що виявляються (актуалізуються) відповідною лексемою лише в межах певних контекстів, окремих висловлювань, належать до оказіональних сем і розглядаються як наслідок індивідуального, суб'єктивно-авторського бачення і оцінювання фрагментів картини світу.

У випадку, коли контекст моделює okazionale значення слова, яке з'являється внаслідок «реалізації невалентних зв'язків» [6, с. 18], маємо так зване експресивне нашарування, експресивне забарвлення значення лексичної одиниці, тобто адгерентну експресивність. Експресивне забарвлення значення слова належить до тимчасових і змінних явищ, воно може модифікуватися, рухаючись від контексту до контексту, виявляючи повну залежність від парадигматичних та синтагматичних зв'язків. Наприклад, емотив-номінатив *біль* в узусі належить до експресивно нейтральних лексем, проте в поетичній мові В. Стуса шляхом несподіваних, індивідуально-авторських поєднань він змінює свій статус, актуалізуючи конкретні аloseми: «видимість», «дотикова відчутність», «параметричність» тощо. Це досягається сполучуваністю з предметно-конкретними іменниками: *болю* материк, *гроно болю*, *грудка болю*, *кавалок болю*, *троси болю*, *скалок болю*, *цівка болю*, *цятка болю* та ін. Лексичні одиниці з експресивно забарвленим типом значення є складником експресивного фонду мовлення, у якому вони протиставляються експресивно нейтральним, порівн.: *кроки* сина і *кроки щастя* («*Сахається розгублена душа, почувши раптом тихі **кроки щастя***»); *грива* коня і *грива казка* («*Слова підлітають над **гривою казки***») (Л. Костенко). Переносні вживання слова формують його okazionale (контекстуальні, ситуативні) значення.

Отже, третій тип експресивності (актуалізована експресивність) властивий передусім художньому та публіцистичному мовленню. Функціонально-семантична експресивність створюється контекстом, належить до явищ досить активних і поширених. Вона не фіксується словниками, не має статусу узуальності, а має індивідуальний (okazionalний) характер, належить до різновидів адгерентної експресивності і виявляється у зв'язку з модифікацією денотативно-сигніфікативного макрокомпонента значення лексичної одиниці, що зумовлює ускладнення семантики слова конотативними та образними компонентами.

Досить часто для створення своєрідного експресивного ефекту, який досягається через збільшення виразової сили окремої лексеми за допомогою контрасту, значно важливішими виступають системні, стильові, часові та інші характеристики слова, аніж його предметно-понятійний (значеннєвий) зміст та лексичне значення, вага яких значно зменшується. Залучення до лексично однорідного мовленнєвого контексту іностильової чи іносистемної лексичної одиниці дає достатні підстави для виділення четвертого типу експресивності – функціонально-стилістичної, належної до стилістичних категорій, явищ передусім мовленнєвих. Репрезентантами цього типу експресивності виступають лексичні одиниці, які в межах свого стилю, часу, своєї системи чи культури сприймаються як експресивно нейтральні. Набуті ними інтенсифікована виразність, зображувальність не входять до їх семантичних структур, а є чисто зовнішніми і тимчасовими показниками, актуалізованими лише у спеціально організованих мовленнєвих контекстах. Найчастіше це

досягається шляхом протиставлення, зіставлення та несподіваного зіткнення різностильових або різносистемних лексичних одиниць, наприклад: *А нам якраз і дорогий у ній [оцінці. – Н. Б.] отой дух вольності, патріотизму, що жив широко, весело – за цим саме ми і зголодніли... Може, цього вітаміну тобі й самому бракує, зачах в інтегралах, козацький нащадку* (Олесь Гончар).

Функціонально-семантичний та функціонально-стилістичний типи експресивності, властиві художнім та публіцистичним контекстам, належать до явищ умотивованих, усвідомлених, орієнтованих на спеціальний добір і комбінування лексичних одиниць, спрямованих на їх семантичний чи стилістичний контраст.

У зв'язку з розрізненням чотирьох типів лексичної експресивності (денотативно-конотативної, конотативної, функціонально-семантичної та функціонально-стилістичної) стає можливим розмежування лексичних дублетів «експресія» і «експресивність», які тривалий час визначаються відповідно як «підсилення виразності» і «підсилена виразність» [18, с. 7]. Три перші типи експресивності належать до семантичних феноменів, а четвертий – до стилістичних. Оскільки четвертий тип експресивності належить до категорій стилістичних, його розглядають як специфічне і тимчасове вживання слова у зв'язку з необмеженим експресивним потенціалом, то її слід кваліфікувати як експресію – складну стилістичну категорію, що ґрунтується на цілому комплексі «психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання» [18, с. 7].

Експресія – спеціально створений мовленнєвий ефект, це своєрідне статус-кво лексичної одиниці. Експресивний ефект пов'язаний з уживанням слова у стилістично нетиповому для нього контексті, невластивому мовному оточенні, що виявляється у зв'язку із закріпленістю відповідної лексеми за певною системою (наприклад, українською літературною (нормованою) мовою, з одного боку, і українськими соціальними та територіальними діалектами, з іншого), стильовою сферою, національно-культурними, часовими маркерами, якими позначені окремі групи лексичного складу мови. Експресивно забарвленими виступають терміни в публіцистичному стилі, художніх жанрах та розмовному мовленні; елементи просторіччя в науковому та публіцистичному стилях, художньому мовленні. У художніх текстах засобом експресії слугує досить колоритна діалектна лексика – територіальні діалектизми, жаргонізми та арготизми, функціональні можливості яких мають істотні обмеження через їхню належність до нелітературних, ненормативних лексичних одиниць. Висока експресія забезпечується контрастуванням згаданих лексем із нейтральними, книжно-термінологічними, офіційно-діловими, публіцистичними, фольклорними, поетичними тощо. Особлива риса експресії – її чисто зовнішній характер. Значеннєвий план лексичної одиниці не зазнає

семантичних змін компонентів, що входять до денотації чи конотації. Показниками експресії виступають хронологічні, соціальні, територіальні, іноетнічні чи інокультурні ознаки, які актуалізуються у зв'язку з входженням лексичної одиниці до складу інших пластів, що зумовлює стилістичний контраст, невідповідність до усталених норм слововживання щодо доцільності, можливості, доречності тощо. Експресія створюється численними засобами і способами, шляхом багатоваріантної комбінаторики різнорівневих одиниць.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, роль і співвідношення денотації та конотації в структурі лексичного значення експресивного слова дозволяє розрізняти прямі денотативно-конотативні значення, властиві лексемам з денотативно-конотативним типом експресивності; прямі конотативно-денотативні значення, що характерні для лексичних одиниць із конотативним типом експресивності та переносні конотативні значення, основна риса яких – емотивна оцінність на тлі виразної образності. Модель семантичної структури лексичного значення експресивного слова репрезентована експресивним значенням, експресивним співзначенням та експресивним потенціалом.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 3–42.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 248 с.
4. Єрмоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
5. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
6. Кочерган М. П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 183 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Линник Т. Г. Параметричні прикметники і їх становлення / Т. Г. Линник. – К. : Наук. думка, 1982. – 198 с.
9. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления / Н. А. Лукьянова. – Новосибирск : Наука, 1986. – 230 с.
10. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність / А. К. Мойсієнко // Стилістика української мови : зб. наук. пр. – К. : Вид-во КДПІ, 1990. – С. 25–28.
11. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 191 с.
12. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
14. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка]. – 3-є вид., допов. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.

15. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26–52.
16. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – С. 36–66.
17. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 854 с.
18. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 165 с.
19. Шаховский В. И. Типы значений эмотивной лексики / В. И. Шаховский // Вопросы языкознания. – 1994. – № 1. – С. 20–25.
20. Языковая номинация: Общие вопросы / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

Бойко Надежда. Семантическая основа лексической экспрессивности. В статье рассматриваются основные типы лексической экспрессивности: ингерентная (денотативно-коннотативная, коннотативно-денотативная, коннотативная) и адгерентная (функционально-семантическая, функционально-стилистическая). На основе выделенных типов лексической экспрессивности осуществлено разграничение языковой (семантической) экспрессивности и речевой (функциональной), выявлено четыре класса экспрессивных лексических единиц: 1) экспрессивы с узуальными первичными значениями (*добродійник, зневажник, зануда, булькатий, набундючений, базікати, тюпати, шпарити, духопелити, дубасити, здрейфити*); 2) экспрессивы с узуальными производными значениями (*ангел, лопух, мімоза, шишка, цяця, крез, люципер, хам, ловелас, торохтати, сунути*); 3) экспрессивы с окказиональными (контекстуальными) значениями (*безтілесні слова, духмяний день, рядок кароокий, бережок самоти; кроки щастя, грива казки*); 4) слова со стилистически обусловленной экспрессивной окраской. Установлена роль и соотношение денотации и коннотации в структуре лексического значения экспрессивного слова.

Ключевые слова: лексическая экспрессивность, ингерентная экспрессивность, адгерентная экспрессивность, денотативный макрокомпонент, коннотативный макрокомпонент, образный макрокомпонент, экспрессия.

Boiko Nadiia. Semantic Basis of Lexical Expressiveness. In the article the two main types of lexical expressiveness are considered: inherent (denotative-connotative, connotative-denotative, connotative) and adherent (functional-semantic, functional-stylistic). The emphasis is laid on the semantic basis of lexical expressiveness. The author distinguishes between language (semantic) expressiveness and speech (functional) expressiveness, and offers division of expressive lexical units into four basic classes: 1) expressive units with usual primary meaning (most frequently used); 2) expressive units with usual derivative meaning; 3) expressives with occasional contextual meaning; 4) words with stylistically stipulated expressive colouring. The article provides rich illustrative material to approve the role and correlation of denotation and connotation in the structure of the expressive word lexical meaning. The article concludes that model of semantic structure of expressive words lexical meaning is represented by inherent expressive meaning, expressive colouring and expressive potential.

Key words: lexical expressiveness, expressivity gerente, adherent expressiveness, identity macro component, connotative macro component, macro component of a figurative expression.

Стаття надійшла до редколегії 17.02.2016